

3.Задворная Е.Г. Эпистемика научного дискурса в культурной ситуации постмодерна [Электронный ресурс] / Елена Задворная // *Respectus philologicus* 2(7), 2002. – Режим доступа : <http://filologija.vukhf.lt/2-7/zadvornaja.htm>.

4.Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства / О.С. Мельничук // *Мовознавство*. – 1997. – № 2-3. – С. 3-19.

5.Ніка О.І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. / О.І. Ніка. – К. : Київський університет, 2009. – 444 с.

6.Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности / Ю.С. Степанов // *Язык и наука конца 20 века*. – М. : Российский гуманитарный ун-т, 1995. – С. 35–73.

7.Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1977. – 488 с.

Грицина С.В., асп.

АСПЕКТОЛОГІЯ ТЕРМІНОПОНЯТЬ "ІНДИВІД", "ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ", "ОСОБИСТІТЬ" В ІСТОРИЧНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

У статті проаналізовано різні наукові підходи до розмежування термінопонять "індивід", "індивідуальність", "особистість" та запропоновано їх проекцію на історичну лінгвістику.

Ключові слова: індивід, індивідуальність, особистість, авторська особистість, історія мови.

In the article the different scientific approaches to the differentiation of concepts "individual", "individuality", "personality" is analysed and their projection on historical linguistics is offered.

Key words: individual, individuality, personality, author's personality, history of language.

В статье проанализированы разные научные подходы к разграничению терминопонятий "индивид", "индивидуальность", "личность" и предложена их проекция на историческую лингвистику.

Ключевые слова: индивид, индивидуальность, личность, авторская личность, история языка.

Одним із найбільш дискусійних у сучасній лінгвістиці залишається розмежування термінопонять "індивід", "індивідуальність", "особистість". Лінгвістичний інтерес до них зумовлений антропоцентричним статусом сучасного гуманітарного знання, а міждисциплінарність дослідження розширює сферу історичної реконструкції, культурної та соціальної мотивованості текстопородження в діахронічній площині, а також співвідношення традиційного та індивідуального в епістемічному плані.

Актуальність статті полягає в тому, що досі не було проведено комплексного лінгвістичного аналізу різночасових середньовічних текстів із погляду їх еволюції в традиційній епістемі. **Метою** статті є проаналізувати термінопоняття "індивід", "індивідуальність", "особистість" в різних галузях знання та спроєктувати їх на історичну площину дослідження. Оскільки в попередніх дослідженнях особистість розглядалася переважно в синхронії, то основними **завданнями** статті є на основі міждисциплінарних даних визначити позицію особистості в історичній лінгвістиці, а також висвітлити розвиток авторської особистості в діахронії на прикладі текстів "Повчання дітям" Володимира Мономаха та "Духовний заповіт" Василя Загорівського. **Наукова проблема** полягає в тому, щоб показати процес еволюції особистісного в середньовічних текстах.

У процесі розвитку науки про мову сформувалась нова дисципліна – антропоцентрична лінгвістика, об'єктом якої є мовна особистість, тобто людина, яка здійснює мовленнєвий акт.

Серед вчених-лінгвістів проблематику особистості порушували В. фон Гумбольдт (досліджував вплив мови особистості на її духовний розвиток та культуру), Ф. де Соссюр (через призму мовної особистості характеризував мову як суспільно-культурне явище, досліджував індивідуальні способи вираження особистості), О.О. Потебня (вивчав соціокультурні особливості особистості).

Зокрема, термін "мовна особистість" був уведений у лінгвістику В.В. Виноградовим на початку ХХ ст. [4, с. 18]. Розвиток цього поняття відбувався в напрямку його структуризації (Ю.М. Караулов), акцентування на лінгвокультурологічному складнику (О.М. Пешковський), діалогічності гуманітарного пізнання (М.М. Бахтін). Літературознавець Д.С. Лихачов досліджував особистість у середньовічних текстах.

На сучасному етапі розвитку антропоцентричної парадигми лінгвістичного дослідження питання особистості порушувалося в

працях В.І. Карасика (досліджував типологію мовних особистостей), О.О. Селіванової, Ф.С. Бацевича, які з'ясовували сутність особистості в комунікативних вимірах.

В історії мови актуальними є праці О.І. Ніки (дослідження модусу в староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст.), Л.П. Гнатюк (дослідження мовної особистості та мовної свідомості XVIII ст.) та ін.

Наведемо різні підходи до розуміння термінопонять "індивід", "індивідуальність", "особистість" в філософії, психології та культурології.

У сучасних філософських словниках особистість розглядається як "глибинна реальність внутрішнього світу людини, що характеризується унікальністю та відкритістю, які реалізуються в самопізнанні та самотворенні й об'єктивуються в артефактах культури" [17, с. 152]. Індивід або індивідуум (від лат. *individuum* – неподільне) – поняття, що визначає одиничне в його відмінності від загального та особливого, окрему живу істоту [17, с. 93]. Індивідуальність у філософії визначається як щось "специфічне, неповторне в індивіді" [15, с. 176], "сукупність якостей, властивих певній людині, які відрізняють її від інших; індивідуальність людини проявляється як у фізичних, так і в соціальних характеристиках. Розвиток особистості передбачає зростання ступеня індивідуальності" [12, с. 196]. Отже, основним принципом розуміння особистості у філософії є визнання сутності людини у сукупності суспільних відносин, визначальної ролі суспільної діяльності у формуванні особистості, розгляд її одночасно як продукту і творця історичного процесу.

У психології для розгляду кожного з трьох понять вихідним є поняття "людина". Індивід (індивідуум) – "людина як представник *homo sapiens*... Як індивіди, люди відрізняються один від одного не лише морфологічними особливостями, а й психологічними властивостями – здібностями, темпераментом, емоційністю" [18, с. 163]. Індивідуальність визначається неповторними особливостями характеру і психічних властивостей, якими особистість відрізняється від інших [18, с. 164]. Особистість – це людина як феномен суспільного розвитку, наділена свідомістю та самосвідомістю, здатна себе контролювати та відповідати за власні вчинки. У широкому, традиційному значенні особистість – це індивід як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності. [18, с. 238].

Культурологічний аналіз термінопонять "індивід", "індивідуальність", "особистість" репрезентований науковими дослідженнями Е.Ю. Соловйова, Є.Б. Рашковського, Б.Г. Ананьєва, І.Л. Фадєєвої, А.Я. Гуревича, Л.М. Баткіна та ін. Праці культурологів є актуальними, оскільки сфера аналізу мови з погляду культурної історії дотична до обговорюваної проблематики.

Варто звернути увагу на позицію Е.Ю. Соловйова, згідно з якою індивід визначається як "пересічна особа, виконавець заданих обов'язків; він є скрізь, де є соціум" [13, с. 51], індивідуальність має "настанову на оригінальність" [13, с. 51], а особистість характеризується "прагненням до власної незалежності і повагою до незалежності інших людей" [13, с. 52].

За Є.Б. Рашковським, особистість – це "певна універсалія для позначення людської сутності, в якій чітко проглядаються найважливіші позитивні цінності духу, моралі, поведінки певної культурно-історичної спільноти (антична полісна особистість, середньовічна японська лицарська особистість, традиційна руська особистість монаха)" [9, с. 13].

На думку Б.Г. Ананьєва, "індивідуальність дається людині від природи, а особистість вказує на ступінь причетності індивіда до соціального досвіду" [1, с. 57].

Схожий підхід до розмежування цих понять у А.Я. Гуревича, одного з найбільш авторитетних дослідників середньовіччя: свою індивідуальність людина здатна усвідомити лише в суспільстві, а особистість – це уособлення соціально-культурної системи свого часу [5, с. 84-85]. Ця символічна система засвоюється кожним індивідом по-своєму, залежно від особистих здібностей, якостей, соціального статусу та освітнього рівня.

На відміну від А.Я. Гуревича, І.Л. Фадєєва термінопоняття "індивідуальність" та "особистість" особливо не розрізняє і вважає їх тотожними, оскільки кожен з них виражає "певну сукупність відмінностей однієї людини від інших (звичайно, якщо ці сукупності достатньо яскраво виражені)" [14, с. 32].

Натомість Л.М. Баткін вважає, що поняття "особистість" та "індивідуальність" – це "різні логічні, культурні, соціальні проєкції одного й того ж радикально зміненого відношення між індивідом і суспільством, індивідом і світом. Про особистість можна говорити лише в тому випадку, коли ми маємо справу з індивідами, які здатні усвідомлювати та формувати себе" [2, с. 73]. "Особистість" як термін,

поняття і актуальна реальність з'являється лише внаслідок набуття індивідом свідомої здатності до самоформування, самостворення, до свідомого обґрунтування власного духовного вибору, соціальної поведінки, життєвого шляху [2, с. 73].

Отже, для філософії у визначенні особистості ключовим є соціальний чинник, при цьому свідомість особистості формують конкретні суспільно-історичні обставини. Тут переважає колективний фактор. Психологічні визначення понять "індивід", "індивідуальність", "особистість" досить близькі з визначеннями культурологів, вони акцентують на свідомості та самосвідомості, а також на таких властивостях людини як темперамент, емоційність, духовність. У цьому разі риси особистості урізноманітнюються елементами самоформування, духовності та моральності, а не обмежуються суспільним фактором, тобто переважає індивідуальне.

Далі у статті ми подаємо класифікацію термінопонять "індивід", "індивідуальність", "особистість" за рівнем вияву особистісного.

На нашу думку, "індивід" – це не найнижчий ступінь ієрархічної тріади, як вважають деякі дослідники. Це певна універсалія на позначення будь-якої людини (як людини-індивідуальності, так і людини-особистості). Синонімами до цього термінопоняття можуть бути "індивідуум", "особа", "особина". "Особистості", на відміну від "індивідуальності", притаманні такі ознаки: висока моральність, самодисципліна, самокритичність, самоусвідомлення та внутрішня робота над собою з метою вдосконалення існуючих якостей.

Автором тексту будь-якого стилю (крім офіційно-ділового) може бути лише особистість, яка може внести елемент новизни, нестандартності та оригінальності, логізувати виклад думок. Створення тексту індивідуальністю теж можливе, але такий текст не може претендувати на самобутність, автентичність думок та тверджень, це може бути лише наслідування або копіювання попередніх надбань людства.

Особистість в сучасній лінгвістиці є актуальною для розвитку таких напрямків мовознавства як психолінгвістика (наука, що вивчає мовленнєву діяльність людей у двох (психологічному та лінгвістичному) аспектах, включаючи експериментальне дослідження психологічної діяльності суб'єкта щодо засвоєння та використання мовної системи як організованої та автономної [10, с. 42]), когнітивна

лінгвістика (напря́м вивчення мови на підставі загального когнітивного механізму, що є одним із інструментів набуття мовних та позамовних знань, їхньої обробки та використання у мовленні. Тут можливі два підходи: антропоцентричний – від мовця, особистості та мовоцентричний – від мови до когніції та навпки [10, с. 66]), онома́сіологія (онома́сіологічний підхід розглядається як динамічний, функціонально-комунікативний аспект вивчення одиниць та категорій усіх рівнів, ролі останніх у номінативній діяльності мовця, їхнього смислового завдання, мети використання у конкретному висловлюванні (тексті) [10, с. 28]), семасіологія (на сучасному етапі розвитку загострилась увага до зв'язку мовного змісту з ментальним лексиконом людини, дослідженням семантичної динаміки мовних одиниць у мовленнєвій діяльності, зокрема, конкретної мовної особистості. У зв'язку з розгалуженням семасіологічної науки виникли нові лінгвістичні напрями: когнітологія, функціональна лінгвістика, теорія тексту, комунікативна лінгвістика тощо [10, с. 8]) та ін.

В історичній лінгвістиці із визначених термінопонять більшою мірою акцент робився на одному з них – "особистості". Зокрема, більше уваги приділяли саме "мовній особистості".

Наприклад, в "Термінологічній енциклопедії" О.О. Селіванової знаходимо поняття "особа", "персональність", "мовна особистість". З названих понять найбільше відношення до тексту має лише третє – "мовна особистість", адже "особа" визначається лише як граматична категорія, а "персональність" – як "функціонально-семантична категорія" [11, с. 460]. Мовна особистість характеризується як "іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу" [11, с. 370].

Лінгвістичну проблематику мовної особистості в сучасній історичній лінгвістиці вивчає Л.П. Гнатюк. На думку дослідниці, мовна особистість – це індивід, що розглядається "в сукупності його мовних здібностей, зумовлених історично, національно-культурно, соціально та психологічно, які виражаються у здатності сприймати та творити тексти і слугують для досягнення певних цілей" [4, с. 30]. Поряд з мовною особистістю розглядають питання мовної свідомості. Л.П. Гнатюк під мовною свідомістю розуміє "історично зумовлену

сукупність образів свідомості, втілених в інваріантних та варіативних мовних знаках, притаманних певній епосі" [4, с. 17]. Так, підкреслюється важливість реконструкції мовної свідомості (етнічної, окремої соціальної групи, індивідуальної) на різних етапах розвитку мови для розв'язання завдань історії мови в цілому та історії літературної мови зокрема [4, с. 17].

О.І. Ніка аналізує вияв особистісного в розвитку модусної категорії на матеріалі староукраїнських текстів другої половини XVI – першої половини XVII ст. О.І. Ніка розглядає модус як "дискурсивну категорію, що фіксує в тексті результат пізнавального процесу мовця, спрямованого на ту чи іншу ситуацію, що стала об'єктом авторської референції, рефлексії та аксіології" [7, с. 19]. На думку дослідниці, модус репрезентує раціональну оцінку співвіднесення повідомлюваного з дійсністю з погляду мовця, а отже, між подією об'єктивного світу, вираженою в тексті, і модусом є ментальний посередник – розум людини [7, с. 355].

На нашу думку, в контексті історичної лінгвістики щодо конкретного тексту доцільніше було б оперувати поняттям "авторська особистість". Цей феномен виступає не як творець усного мовлення, а як творець тексту. Авторська особистість (не індивідуальність), наділена наступними рисами: власним стилем написання тексту, оригінальністю мислення і відповідно оригінальним викладом думок, здатністю до самокритики і прагненням духовного та професійного самовдосконалення. Проте, слід обов'язково враховувати позалінгвальні чинники: контекст доби, соціальний статус автора, освіту, рівень самосвідомості та канон.

На прикладі творів "Повчання дітям" Володимира Мономаха та "Духовного заповіту" Василя Загорівського ми дослідили розвиток авторської особистості в текстах XI та XVI ст. Ці твори є яскравим прикладом вираження особистісного (скорельованого з традиційним) в епоху середньовіччя, що зумовлено різним соціальним статусом авторів, культурно-історичною мотивацією. Середньовічний автор не мав права в творі виходити за межі існуючих канонів, і майстерність автора залежала від того, наскільки він зможе проявити власні особистісні риси, не виходячи за ці межі.

Безперечним є вияв авторської особистості в тексті "Повчання", хоча подекуди відчувається, що середньовічний автор, віддаючи данину часу, усвідомлював себе не творцем художнього твору, а виконавцем волі Всевишнього, як того потребувала традиційна

епістема. Варто зауважити, що вияв авторського "я" в тексті пам'ятки – це не лише характеристика жанру повчання, а й вказівка на непересічну особистість автора XI ст., адже Володимир Мономах був князем, що вже зумовлювало його неординарність та передбачало високий рівень особистісного.

Якщо в XI ст. високий рівень особистісного, який би виходив за межі встановлених канонів міг виявляти лише автор з високим соціальним статусом, то починаючи з XVI століття, соціальний фактор вже не грає значної ролі, рамки канону розширюються на користь авторської свободи.

Так, у "Духовному заповіті" Василя Загоровського традиційні формули возвеличення Господа на початку, наприкінці заповіту та поодинокі вкраплення цитат зі Святого Письма зустрічаються вже значно рідше. Натомість, в тексті помітна підвищена емоційність, подекуди навіть філософічність, що дає можливість простежити перебіг думок автора, його характер. До того ж, волевиявлення Василя Загоровського, яке виявлялось на рівні наказів, розпоряджень щодо майна та виховання дітей є переконливими доказами того, що автор пізнього середньовіччя мав більше свободи вияву авторської особистості в тексті.

Отже, поняття "індивід", "індивідуальність" та "особистість" – міждисциплінарні. У філософії, психології та культурології більшість дослідників розмежовує ці три поняття. Кожен дотримується власного погляду, пропонує свій унікальний підхід. Спільною для згаданих дослідників є думка про те, що всі три поняття вживаються щодо людини, яку розглядають як істоту біологічну, соціальну, моральну та духовну, що й визначає її нішу в класифікації.

Із розвитком антропоцентричного підходу в мовознавстві актуалізуються поняття "мовна особистість", "мовна свідомість", "модус", "персональність". Стосовно історичної лінгвістики доцільно було б використати поняття "авторська особистість". Для історії мови питання особистості є актуальним, оскільки автор є людиною, яка документально засвідчує систему літературної мови певної доби, її становлення та функціонування. Автор як особистість, на основі колективного зразка, формує свій власний стиль, що робить його твори оригінальними, самобутніми, такими, що виходять за межі канону.

Отже, в статті проаналізовано аспектологію термінопонять "індивід", "індивідуальність", "особистість", урахувавши

філософський, психологічний та культурологічний підходи, що дало змогу розглянути їх в площині історичної лінгвістики, для якої найбільш прийнятним є поняття "авторська особистість". На прикладі текстів "Повчання дітям" Володимира Мономаха та "Духовний заповіт" Василя Загоровського було простежено розвиток авторської особистості на тлі колективного зразка в межах традиційної епістемі.

1.Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л. : ЛГУ, 1968. – 339 с.

2.Баткин Л.М. Европейский человек наедине с собой. / Л.М. Баткин. – М. : Российский гуманитарный ун-т, 2000. – 1005 с.

3.Винославська О.В. Психологія : [навч. посібник] / О.В. Винославська. – К. : ІНКOS, 2005. – 352 с.

4. Гнатюк Л.П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : [монографія] / Л.П. Гнатюк. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. – 446 с.

5.Гуревич А.Я. Еще несколько замечаний к дискуссии о личности и индивидуальности в истории культуры / А.Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. 1990. – М. : Наука, 1990. – С. 76-89.

6.Гуревич А.Я. Индивид и социум на средневековом Западе / А.Я. Гуревич. – М., 2005. – 422 с.

7. Ніка О.І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. : [монографія] / О.І. Ніка. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – 444 с.

8. Психологический словарь / [под общей науч. ред. П.С. Гуревича]. – М. : ОЛМА Медиа Групп, ОЛМА ПРЕСС Образование, 2007. – 800 с.

9.Рашковский Е.Б. Личность как облик и как самостоянье / Е.Б. Рашковский // Одиссей. Человек в истории. 1990. – М. : Наука, 1990. – С. 13-14.

10.Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О.О. Селіванова. – К. : Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.

11. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довккілля, 2006. – 716 с.

12.Словарь философских терминов / [науч.редакция проф. В.Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 731 с.

13.Соловьев Э.Ю. От обязанности к призванию, от призвания к праву / Э.Ю. Соловьев // Одиссей. Человек в истории. 1990. – М. : Наука, 1990. – С. 48-55.

14.Фадеева И.Л. Только в Европе / И.Л. Фадеева // Одиссей. Человек в истории. 1990. – М. : Наука, 1990. – С. 32-33.